

Faiq Ələkbərli

Çağdaş dövrün Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikri Türk dünyasının bu günü, gələcəyi ilə birbaşa bağlı olduğu üçü onun araşdırmaq, təhlil etmək çox vacib və məsuliyyətli məsələdir. Ona görə ki, hazırda Azərbaycan türklərinin ictimai-siyasi həyatı və mədəni-fəlsəfi mühiti yeni bir mərhələnin başlanğıcına təsadüf edir. Son iki əsrdə Azərbaycan Türk fəlsəfinin, tarixinin, mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, siyasətinin başlıca problemləri sırasında qalmaqdadır. Əgər son iki əsrdə Azərbaycan xalqı maddi və mənəvi anlamda bütünlüyünü itirmişdirsə, bu, dolayısıyla onun tarixinin, ədəbiyyatının, dilinin, mədəniyyətinin və fəlsəfinin yazılmasında yarımçıqlıq kompleksinin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur. Etiraf edib-etməməyimizdən ya da bunun fəlsəfə ilə nə qədər bağlı olub olmamasından asılı olmayaraq, bu, bir həqiqətdir ki, əgər hər hansı xalqın fəlsəfəsi, tarixi, ədəbiyyatı yarımçıqlıq kompleks şərtləri altında yazılırsa, o zaman həmin xalqın, sözün həqiqi mənasında, milli ruhunu əks etdirə biləcək fəlsəfədən, tarixdən, ədəbiyyatdan, mədəniyyətdən söhbət gədməz. Yəni natamamlıq kompleks şərtləri altında yazılan hər hansı millətin tarixi, fəlsəfə tarixi, ədəbiyyat tarixi, mədəniyyət tarixi milli ruhdan başqa nə varsa hər şeyi özündə əks etdirir, ancaq milli ruh qarşısında gözle görünən ya da gözle görünməyən sayısız-hesabsız sədlər çəkilir, divarlar hö-rülür.

Son iki əsrdə ki, Azərbaycan Türk xalqı da məhz maddi-fiziki və milli-mənəvi parçalanma nəticəsində natamamlıq kompleksinə doğru sürüklənmiş, bu natamamlıq çərçivəsində də əsasən hər hansı doğma və yad tədqiqatçılar onun tarixini, fəlsəfini, mədəniyyətini, hüququnu, ədəbiyyatını yazmışlar və yazmaqdadırlar. Bir sözlə, XIX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türklərinin ictimai-siyasi və fəlsəfi həyatında yeni mərhələyə qədəm qoyması onun maddi-fiziki və milli-mənəvi parçalanması fonunda baş vermiş, bununla da onlarla, bəlkə də yüzlərlə problemlərin təməli qoyulmuşdur. Hər halda Səfəvilər Türk dövlətinin süqutundan sonra onun yerində yeni imperiya quran Əfşarlar Türk dövlətinin az bir müddət ərzində uğursuzluğa düşər olmasına Azərbaycan türkləri üçün, bu günə qədər çözülməsi heç də asan olmayan ciddi ictimai-siyasi və elmi-fəlsəfi problemlərə yol açmışdır. Doğrudur, XVIII əsrin sonlarına doğru keçmiş Səfəvilərlə Əfşarlar dövlətlərinin qalıqları üzərində Qacarlar Türk dövlətinin meydana çıxması Türklər, o cümlədən Azərbaycan türkləri üçün yeni bir ümid işığı olub, bəlkə də bu günə qədər yaşadığımız və yaşamaqda olduğumuz problemlərin xeyli qisminə son verə bilərdi. Ancaq Qacarlar dövləti çar Rusiyası ilə Böyük Britaniyanın hərbi-siyasi oyunları nəticəsində keçmiş Səfəvilər Türk dövlətinin bütün ərazilərinə, o cümlədən Güney Qafqaza, eyni zamanda Azərbaycanın quzey hissəsinə sahib ola bilmədi. Bununla da Azərbaycan Türk xalqının, Azərbaycan Türk torpaqlarının bir hissəsi çar Rusiyasının iş-

ğalı altında qaldı ki, bu da, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, onun yalnız gələcək ictimai-siyasi həyatında deyil, elm-mədəniyyət və fəlsəfə sahəsində də xeyli fərqliliklərə, problemlərə yol açdı. Hər halda Azərbaycan Türk torpaqlarının, Azərbaycan Türk xalqının çar Rusiyasının işğalı altında qalan bir hissəsi ilə, Qacarların tərkibində qalan böyük hissəsi arasında baş verən maddi-fiziki və milli-mənəvi ayrılıqlar, antitürk ideyaların da birbaşa təsiri ilə onların mütəfəkkirlərinin dünyagörüşündə yarımçıqlığa, natamamlığa, hətta, bəzən qeyri-milliy düşüncələrə yol açmış oldu.

Bu gün, Azərbaycan alimlərinin boynuna düşən əsas vəzifə bir tərəfdən təxminən XIX əsrin əvvəllərindən çar Rusiyasının işğalı altında yaşamağa məcbur olan Azərbaycan Türk xalqının

rından etibarən çar Rusiyasının işğalı altında qalan Azərbaycan xalqının bir hissəsinin ya da Qacarlar dövlətinin ana sütununun təşkil etmiş Azərbaycan türklərinin böyük hissəsinin məcburən ayrı-ayrılıqda yaşamağı olduğu tarixi, fəlsəfi, mədəniyyəti, ədəbiyyatı da mütəlak şəkildə, heç bir məntiq olmadan vahidləşdirməli, bütövləşdirməliyə. **Əsla belə bir şeyə yol verilməməlidir. Sadəcə, burada əsas məqsəd Azərbaycan Türk xalqının parçalanmadan sonra yaşadığı tarixi, fəlsəfi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti oxşarlıqları və ziddiyyətləri ilə yanaşı, vahid bir çatı altında ümumiləşdirməyi, bütöv şəkildə görməyi bacarmaq, yəni natamamlıq kompleksindən qurtulub təxminən 50 milyonluq vahid xalqın fəlsəfini, tarixini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini yazmaq olmalıdır. Bu**

nuşumuzun mənafelei ilə üst-üstə düşür ki, bu zaman isə bizim üçün önəmli olan obyektivliyin özündən çıxış etməliyik. Bütün hallarda bizlər tariximizi, ədəbiyyatımızı, fəlsəfə tariximizi millətimizin bu günü və gələcəyi üçün qələmə alırıqsa, o zaman ilk növbədə, milli maraqlarımızın hər şeydən bir addım öndə olması bir an olsun unudulmamalıdır. Bir sözlə, Azərbaycan xalqının fəlsəfə tarixi qələmə alınarkən Rus-Sovet metodologiyasından və həmin dövrün təfəkküründən uzaq durulmalı, Qərb metodologiyasına isə həssaslıqla yanaşılmalıdır. Çünki birinci metodologiya qədər Qərb metodologiyası da İslam-Şərq mədəniyyəti və Türk mədəniyyəti ilə xeyli dərəcədə uzlaşır.

SSRİ dağılıb Azərbaycan Respublikası müstəqilliyini yeni-

dan öncəki dini inanclarının, düşüncə tərzinin, eləcə də müəyyən qədər totemlərə bağlılığın öz əksini tapdığını qeyd etmişdir. Bu fəsilə İslam və onun müqəddəs kitabı Quran haqqında ümumi bilgi verən Z.Məmmədov daha çox sünni hüquqi (hənəfilik, malikilik, şafilik və hənəbilik) və şiəlik (qalilik, ismaililik) və sufilik məzhəbləri, eləcə də bu məzhəblərin Azərbaycandakı nümayəndələrindən bəhs etmişdir.

Tanınmış fəlsəfəçi alim Yusif Rüstəmov (1932-2010) da yaradıcılığında Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai fikir tarixinə müəyyən qədər yer vermişdir. O, "Sosial-siyasi və hüquqi təlimlər tarixi" (2003), "Mövlana Cəlaləddin Ruminin sufilik fəlsəfəsi", "Əbu Həfs Sührəvərdinin təsəvvüf fəlsəfəsi", "Türk fikir tarixi haqqında mülahizələr", "Fəlsəfinin

Azərbaycan Türk fəlsəfəsi və mədəniyyəti Çağdaş tədqiqatlara bir baxış

dünyagörüşü ilə, Qacarların tərkibində, ancaq onun ana sütununu təşkil edən Azərbaycan türklərinin dünyagörüşündəki oxşarlıqları və fərqlilikləri çox həssaslıqla tədqiq edib obyektiv qiymətini vermək, digər tərəfdən bütövlükdə fəlsəfi və ictimai fikrimizin əsas inkişaf yollarını, onun mahiyyətini ortaya qoymağadır. Bu anlamda son iki əsrdə ayrı-ayrılıqda yaşamağa məcbur edilmiş Quzey Azərbaycan Türkləri ilə Qacarlar dövlətinin ana sütununu təşkil etmiş Türklərin bu dövr ərzində yaşadıkları ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni, elmi-fəlsəfi mühiti ayrı-ayrılıqda ələ almaqdan daha çox bir bütünlük, vəhdətin tərkib hissəsi kimi tədqiq etmək lazımdır. Yəni çar Rusiyası ilə Qacarlar arasında bağlanmış 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra, bəlkə məcburiyyətdən bir çox hallarda vahid Azərbaycan Türklərinin deyil də, Quzey Azərbaycan xalqının və Güney Azərbaycan xalqının tarixindən, iqtisadiyyatından, mədəniyyətindən, fəlsəfəsindən bəhs etmişik ya da etməyə davam edirik. Bizcə, artıq bu ənənəyə birmənalı şəkildə son verilməli, yəni vahid Azərbaycan Türk xalqının tarixindən, iqtisadiyyatından, mədəniyyətindən, fəlsəfəsindən kitablar, əsərlər yazılmalıdır. Əlbəttə, bu, o demək deyil ki, biz XIX əsrin başla-

anlamda Azərbaycan da daxil olmaqla, böyük bir tarixi ərazidə hökm sürən Qacarlar dövlətinə və həmin dövrün Türk mütəfəkkirlərinə diqqətlə yanaşılmalıdır.

Burada öz əksini tapmış ən önəmli məsələlərdən biri də, çar Rusiyasının işğalı altında qalan Azərbaycan türklərinin bundan sonarkı həyatının hansı formada davam etməsi ilə bağlı problemlərin, yəni bütün sahələrdə (sosial, iqtisadi, təhsil, mədəni və s.) baş vermiş dəyişikliklərin, müsbət ya da mənfi anlamda olsun, mümkün olduğu qədər obyektiv şəkildə qiymətləndirilməsidir. Yəni bizlər bu məsələni, Azərbaycanın quzey torpaqlarının çar Rusiyasının işğalı altında qalmasını SSRİ dövründəki olduğu kimi, nə birmənalı şəkildə mütərəqqi hadisə kimi qələmə verməli, nə də bu məsələdə həddən artıq ifrata vararaq, o dövrdə hər hansı bir müsbət məsələ olubsa onu da görmədən gəlməliyik. Ancaq bütün hallarda çar Rusiyasının işğalı altında ya da SSRİ-nin tərkibində birgə yaşamağa məcbur olduğumuz dövrdə baş vermiş istənilən "müsbət məsələ"yə də həssaslıqla yanaşılmalıdır. Şübhəsiz, bir tərəfdən Rusiyaya münasibətdə həssaslıq nümayiş etdirmək, digər tərəfdən isə milli maraqlarımızı qorumaq bir çox hallarda böyük quzey qo-

dən bərpa etdikdən sonra digər sahələrdə (tarix, ədəbiyyat, dil və s.) olduğu kimi, fəlsəfə tarixçiliyi sahəsində də nisbətən Qərb-Sovet ideoloqlarının uydurduqları naməlum kimlikli deyil, məhz Azərbaycan Türk kimliyi mahiyyətinə uyğun olaraq kitablar, dissertasiyalar yazılmağa başladı. Belə kitablardan biri də, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d. Zakir Məmmədovun qələmə aldığı qədim dövrlərdən 19-cu əsr də daxil olmaqla böyük bir dövrü əhatə edən "Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi" (1994) kitabıdır. Hələ, Sovetlər Birliyi dövründə Azərbaycan Türk fəlsəfi fikir tarixinə dair qiymətli əsərlər ("XI-XIII əsrlərdə Azərbaycanda fəlsəfi fikir", "Bəhmenyarın fəlsəfəsi", "Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri" və b. və b.) yazan Z.Məmmədov "Azərbaycan fəlsəfəsi tarixi" kitabında bütün bunları sistemli şəkildə salmışdır. O, "Qədim və erkən orta əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfi fikri" fəsilində Azərbaycan xalqının ən qədim dini inanclarına toxunub, türksoylu tayfaların əski inanclarından bəhs etmişdir. O, "7-10-cu əsrlərdə Azərbaycan fəlsəfəsi" adlı ikinci fəsilə "Kitabi-Dədə Qorqud" boyu ilə bağlı müəyyən qədər Azərbaycan-Oğuz türklərinin dini-fəlsəfi dünyagörüşünə toxunmuş, Oğuz türklərinin islam-

əsasları" (2004) və digər əsərlərində Azərbaycan xalqının fəlsəfə tarixini işıqlandırmaya çalışmışdır.

Professor İzzət Rüstəmovun Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin öyrənilməsi istiqamətində ən mühüm əsərləri "Həsən bəy Zərdabi" (2012), "XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbii-elmi və fəlsəfi fikrin vəhdəti" (1992), "Azərbaycanda təbii-elmi biliyin inkişafının fəlsəfi problemləri" (2001) və başqaları olmuşdur. Dosent Qəmə Mürşüdlü də milli fəlsəfi və ictimai fikir tariximizə aid bir sıra dəyərli əsərlər yazmışdır. Onun bu cür əsərləri arasında "Cəlaləddin Əfqaninin sosial-siyasi fəlsəfəsi" (2019) və digərlərini göstərmək olar. Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai fikir tarixinin müəyyən dövrlərini əhatə edən "Azərbaycan fəlsəfəsi. Qədim dövr", "Müstəqil dövrün fəlsəfi və filosofları" (2007), "Fəlsəfə" (2002), "Şərq fəlsəfəsi və filosofları" (2005) adlı kitabların müəllifi olan prof. Ağayar Şükürovun da bu sahədə böyük əməyi vardır. Xüsusilə də, 20-ci əsr Azərbaycan xalqının fəlsəfi və ictimai fikri tarixini öyrənmək baxımından A.Şükürovun "Müstəqil dövrün fəlsəfi və filosofları" diqqəti cəlb etməkdədir.

(ardı gələn sayımızda)